

PRVO POGLAVLJE

Ekonomije i društva

Iako su ratovi s početka XX stoljeća (balkanski ratovi i Prvi svjetski rat) uglavnom tumačeni u svjetlu rastućeg nacionalizma u Evropi, oni se ne mogu u potpunosti razumjeti oslanjajući se isključivo na politiku i ideologije. Neophodno je dublje razumijevanje ekonomskih i društvenih promjena, i na globalnom i na lokalnom planu, da bismo problematizirali naše viđenje rata koji je izmijenio kartu jugoistočne Evrope.

Krajem XIX i početkom XX stoljeća sve balkanske države su, uprkos međusobnim razlikama u organizaciji društva, ekonomiji i političkom sistemu, bile primjer brzog društveno-ekonomskog razvoja. Porast stanovništva i razvoj gradova, impresivna izgradnja, industrijski razvoj, aktivne trgovačke veze i širenje obrazovanja bili su najvažniji pravci u procesu modernizacije. Ta tendencija išla je rame uz rame s razvojem vojske i ratne mornarice i sa pravom trkom u naoružavanju u decenijama prije balkanskih ratova.

Druga strana privrednog rasta bili su sve veći vladini zajmovi i dugovanja balkanskih zemalja. Tako su nacionalne ekonomije došle pod stranu kontrolu ili da bi izbjegle bankrot ili kao posljedica bankrota (slučaj Grčke 1893). I Osmansko carstvo i balkanske države bili su izloženi snažnom prodoru zapadne ekonomije – prema riječima L. S. Stavrianosa – „u vrijeme imperijalizma i kapitalizma“, koje je karakterizirala „trka za kolonije“ i potraga za stranim tržištima od strane industrijaliziranog Zapada.

Vladini zajmovi najviše su se koristili za gradnju željeznica što je zadovoljavalo ekonomske i političke interese Zapada u jugoistočnoj Evropi. Britanski interesi su davali prednost željezničkim prugama u odnosu na pomorske luke ka unutrašnjosti Balkana, jer bi to olakšalo britansku trgovinu s poluostrvom. Austrija je, pak, bila zainteresirana za gradnju pruge od sjevera ka jugu kroz Bosnu i Srbiju prema Solunu. Poslije Krimskog rata na Balkanu je počela izgradnja željeznica što je odslikavalo izrazito zapadnjački model privrednog razvoja, ali i sukobljene ekonomske i političke interese velikih sila.

Osim toga, pojava tržišne ekonomije i prelazak sa tradicionalne na novčanu ekonomiju, kao i prenaseljenost, nepovoljno su uticali na balkanske seljake koji su ostali bez zemlje i bili primorani na emigraciju. Industrijski razvoj bio je prilično spor i sve balkanske zemlje ostale su pretežno poljoprivredne.

Međutim, urbanizacija, pojava novih tehnologija, nov način transporta i masovno osnovno školovanje, znatno su uticali na život ljudi ne samo u gradovima već i u selima. Nove ideje u svakodnevnom životu i promjene u načinu života, zajedno sa uspostavljanjem moderne birokratske države, podrivale su tradicionalno društvo.

Ovo poglavlje daje opći pregled predratnih balkanskih društava u poređenju sa paralelnim promjenama u zapadnoj, centralnoj i južnoj Evropi. Prvi dio je fokusiran na demografske i društvene probleme, na ljude koji žive u tradicionalnim multietničkim gradovima kao što je Solun – tipična poliglotska osmanska luka – na ljude koji odlaze u Ameriku slijedeći svoj san o boljem životu, na seljake koji obrađuju zemlju ili gaje ovce. U drugom dijelu, privredni razvoj se dokumentira kroz različite aspekte kao što su državni budžeti, trgovinski odnosi, poljoprivreda, industrija i izgradnja željeznica. I na kraju, u trećem dijelu, bilježimo kulturne i tehnološke promjene koje su znatno uticale na život ljudi. Školovanje i pismenost, bioskop i telegraf, bicikli i nove rasonode, samo su dio onog što će nam pomoći da bolje razumijemo deceniju prije balkanskih ratova.

Ia. Ljudi

Tabela 1
Porast balkanskog stanovništva, 1878–1912.

	Rumunija	Bugarska	Srbija	Grčka
Datum popisa	(u hiljadama)			
1878-79.	4.836			1.679
1880.		2.823		
1884.			1.902	
1887.		3.154		
1889-90.	5.038		2.162	2.187 ¹
1892.		3.311		
1894.	5.406			
1895-96.			2.312	2.434
1899-1900.	5.957	3.744	2.494	
1905.		4.036	2.689	
1907.				2.632
1910.		4.338	2.912	
1912.	7.235			

Izvor: Jackson-Lampe, str. 166

Izračunajte stopu porasta u svakoj zemlji. Uporedite svoje rezultate i pokušajte objasniti razlike između zemalja. Koji faktori su uticali na porast stanovništva u balkanskim zemljama?

► **Sl. 1 - Monastir/Bitolj**

Nacionalni historijski muzej, Atina, K2 1581.

Kojim religijama pripadaju ljudi koji žive u ovom gradu?

¹ Grčka je pripojila pokrajine Tesaliju i Artu 1881, što objašnjava njen porast stanovništva. Generalno gledano, treba uzeti u obzir izmjene u granicama između država u tom periodu kako bismo bolje ocijenili demografske promjene

Tabela 2
Stanovništvo u gradovima i prijestolnicama balkanskih nacionalnih država, 1860–1910.

	Rumunija		Bugarska		Srbija		Grčka	
	ukup. stan. u hiljadama	urbano %	ukup. stan.	urbano %	ukup. stan.	urbano %	ukup. stan.	urbano %
1860–61.	3.918	12						
1874.					1.354	11		
1877–79.	4.486				1.700		1.654	18
1884.	4.862		3.024	18	1.902	12		
1889–90.	5.318	17	3.232	19	2.162	13	2.187	
1895–96.	5.710		3.441		2.312	14	2.434	
1899–1900.	5.957	19	3.716	19	1.493	14		
1907.	6.684						2.632	
1910.	6.996	18	4.306	19	2.912	14		24
	urb. stan.	Bukurešt	urb. stan.	Sofija	urb. stan.	Beograd	urb. stan.	Atina
1860–61.	313	122						41
1874.					174	27		
1877–79.		177	543	20			293	63
1884.					236	35		
1889–90.		220	610	45	286	54	465	108
1895–96.					319	59	526	
1899–1900.	1.120	276	700	67	351	70		111
1907.							628	167
1910.	1.195	341	829	103	483	90		

Napomena: (a) Minimum od 2.000 ljudi.

Izvor: Jackson-Lampe, str. 240

? Prokomentirajte porast urbanog stanovništva u poređenju s porastom balkanskog stanovništva u cjelini. Zašto je broj stanovnika u prijestolnicama rastao brže nego u ostalim gradovima? Uporedite ove podatke sa današnjim: koji je procenat urbanog stanovništva danas?

► **Sl. 2 - Žene u Kastoriji, s početka XX stoljeća**

? Kako su ove žene obučene? Šta možeš zaključiti iz istovremenog tradicionalnog i zapadnjačkog načina odijevanja?

Papazoglu², str. 51

² Fotograf Leonidas Papazoglu (1872–1918) živio je i radio u Kastoriji. Kao mladić se zajedno s roditeljima i mlađim bratom Pantelisom preselio u Istanbul gdje su braća učila fotografski zanat. Počeli su karijeru fotografa u Kastoriji 1898. ili 1899. i uspjeli da u cijeloj regiji ostanu jedini fotografi.

Tabela 3
Procjena broja stanovnika u evropskim pokrajinama Osmanskog carstva 1911. god.

Pokrajine	Musl.	Grci	Bugari	Jermeni	Katol.	Jevr.	Ostali	Ukupno
Jedrene	795.706	395.872	171.055	33.650	12.783	9.034	44.552	1.426.632
Solun	604.780	397.795	271.359	87		62.290	11.604	1.347.915
Janjina	244.638	311.032				3.990	1.175	560.835
Monastir (Bitolj)	455.720	349.541	246.344	9		10.651	2.614	1.064.789
Skadar	218.089	10.755			120.611			349.455
Kosovo	959.175	92.541	531.453		14.887	3.287	1.606	1.602.949
Ukupno	3.242.108	1.557.536	1.220.211	33.746	148.281	89.162	61.531	6.352.575

Izvor: Cem Behar, str. 54

🔑 Etnolingvističke kategorije koje su izmislili osmanski zvaničnici gotovo su se izjednačile sa vjerskim podjelama koje su iznikle poslije raspada klasičnog sistema miletskih škola. Svi muslimani ubrajani su u jednu homogenu grupu, usprkos etničkim i jezičkim razlikama među njima. Tendencija je bila da se na pravoslavne kršćane gleda ili kao na Grke, jer su podržavali Vaseljensku patrijaršiju, ili kao na Bugare privržene Egzarhiji. Ovo objašnjava zašto, na primjer, na tabeli nema Albanaca ili Srba (koji bi bili brojani prema vjeri ili crkvenoj jurisdikciji, a ne prema nacionalnosti). Pored toga, brojno stanje nekih grupa, kao što su žene, bilo je umanjeno. Posljednji osmanski popis vršen je 1905/6. godine. Pitanje pouzdanosti osmanskih popisa predmet je opsežnih rasprava. Sve u svemu, treba biti vrlo obazriv s upotrebom podataka iz tog perioda čak i kad nisu namjerno iskrivljeni iz političkih razloga (kao što je slučaj sa tabelom 13).

► Sl. 3 - Svakodnevni život na ulicama pijačnog dijela grada Soluna

❓ Pažljivo pogledaj kako su odjeveni ljudi na ulicama. Kojoj nacionalnosti misliš da pripadaju? Da li znaš koji su narodi živjeli zajedno u osmanskome Solunu prije balkanskih ratova? Da li te ova slika podsjeća na neka mjesta na kojima si bio/bila?

Megas, *Souvenir*, str. 50

► Sl. 4 - Pijaca ovaca u Istanbulu

Historijsko i etnološko društvo Grčke, Atina

Tabela 4
Etnička podjela stanovnika Istanbula, 1897.

Etnička grupa	Broj
Turci	597.000
Albanci	10.000
Kurdi	5.000
Grci	236.000
Jermeni	162.000
Jevreji	47.000
Srbi	1.000
Kršćanski Arapi	1.000
Ukupno:	1.059.000

Izvor: Karpat, str. 104

► Sl. 5 - Pastiri u Epiru, 1912.

Boissonas, *L'image de la Grece...* Ženeva 1913, u Hadjiiosif, tom. A1, str. 57

Tabela 5
Prekomorske migracije iz balkanskih nacionalnih država, 1876–1915.

U regije izvan Evrope ^a	RUMUNIJA bruto		BUGARSKA bruto		SRBIJA bruto	GRČKA bruto	
1876–85.	1.224					530	
1886–90.	5.224					1.881	
1891–95.	2.211					4.790	
1896–1900.	10.541		160			11.189	
1901–05.	37.225		6.661		42	51.479	
1906–10.	20.707		37.643		228	122.275	
1911–15.	15.295		35.836		1.117	127.811	
	RUMUNIJA		BUGARSKA		SRBIJA ^b	GRČKA	
Samo u SAD	bruto	neto ^c	bruto	neto ^c	bruto	bruto	neto ^c
1876–85.	1.224				530		
1886–90.	5.135				1.881		
1891–95.	2.209				4.790		
1896–1900.	10.541		160		11.189		
1901–05.	35.181		6.661	42	49.962		
1906–10.	17.823	14.239	32.643	21.889	228	117.557	84.355
1911–15.	11.187	9.057	21.487	1.575	1.052	118.916	46.577

Izvor: Jackson-Lampe, str. 196

(a) Uključuje Kanadu, Australiju, Novi Zeland, Argentinu, Brazil i SAD

(b) Srbija i Crna Gora zajedno

(c) U SAD-u je 1903-1914. radilo između 20.000 i 25.000 stanovnika Crne Gore: Pejović, str. 376

❓ Kakve migracije poznaješ? Kako bi okarakterizirao/okarakterizirala prekomorske migracije? Na primjer: iz ekonomskih, kulturnih, etničkih, religioznih razloga ili neželjene/prisilne (npr. ratne izbjeglice, ili zbog promjena granica) ili zbog nečeg drugog? Kako porast stanovništva ili urbanizacija utiču na emigraciju? Koji ekonomski faktori utiču na emigraciju?

I-1 Grčki doseljenik u SAD

Stiv Hadzis³ priča o svom životu

Prvo su moja dva brata došla u SAD i počela raditi u Čikagu. Bilo nas je šestorica braće. Ova dvojica u Čikagu nisu slala novac kojim bi porodica u Grčkoj otplatila dugove, kako je bilo dogovoreno. Onda se otac razbolio i pisao sinovima u Čikagu da dođu i vide ga posljednji put. Samo jedan od njih, Perikle, koji je bio veći trošadžija, pozajmio je novac i došao u Grčku. Kad je stigao, moj otac se potpuno oporavio. Poslije nedjelju dana otac je htio kupiti vreću brašna. Upitao je mog brata iz Amerike: „Perikle, imaš li da mi pozajmiš malo para da kupim džak brašna?“ Iako je došao iz Amerike, moj brat nije imao ni pare. Otac je morao pozajmiti od strica. Po selu se ubrzo počelo pričati kako Hadzisov sin iz Amerike nema para. Kad je čuo šaputanja seljaka, Perikle se posramio i rekao našoj majci: „Poći ćete sa mnom u Ameriku da zaradimo novac i pokažemo ovim budalama koliko vrijedimo.“ Tako smo svi odlučili da emigriramo. [...]

Prije nego što sam otišao iz Grčke, Amerika mi je izgledala kao šarena slika iz kaleidoskopa, kao zemlja puna para. Nikad nisam mislio da ću živjeti ovdje. Samo smo znali da ovdje ima svega i svačega.

Vlachos, str.12

Oko 1890. godine emigracija je u Grčkoj postala masovna pojava, a najviše emigranata otišlo je u SAD. Iako taj egzodus nikad nije dostigao broj iseljenika nekih drugih evropskih zemalja, procjenjuje se da je tokom posljednjih decenija XIX stoljeća sve do 1924. godine oko 500.000 Grka emigriralo u SAD. Razlozi koji su natjerali Grke u emigraciju slični su onima koji su u tom istom periodu otjerali i druge evropske narode u SAD: mogućnost da se nađe posao i poboljša ekonomska situacija u punom jeku američke industrijalizacije, kao i socijalno-ekonomska situacija u domovini. Zbog uvođenja tržišnih pravila u tradicionalni sistem malih kompanija, poljoprivreda Peloponeza je, posebno u oblastima koje su proizvodile suho grožđe, poslije perioda prosperiteta zapala u tešku krizu, pa mnogi seljaci nisu mogli platiti porez zbog visokih kamata i povećanih cijena rada i proizvodnje. Sve ovo, i činjenica da Grčka nije stvorila industrijski sektor, kao i priče o bogatstvu u Americi, bolje transportne mogućnosti za emigraciju, bili su glavni razlozi da Grci napuste svoja sela i odu u daleko inostranstvo. Uglavnom su to bili muškarci koji su se zapošljavali u fabrikama, u raznim preduzećima, u rudnicima i na željeznici. Međutim, znatan broj prvih doseljenika je, zadovoljavajući potrebe narastajućeg urbanog stanovništva, otvarao prodavnice.

³ Stiv Hadzis je bio grčki emigrant s Peloponeza koji je otišao u Ameriku početkom XX stoljeća.

On je bio jedan od Grka koji se poslije nekoliko godina provedenih u SAD naselio u Andersonu, u Indijani, privučen mogućnošću da otvori malu prodavnicu koja bi pomogla da se u gradu uveća radno stanovništvo.

? Pogledaj odlomke iz filma „Amerika, Amerika“ E. Kazana; razgovaraj o „američkom snu“ i o načinu na koji se širio po svim krajevima balkanskih zemalja, o njegovoj ulozi u motiviranju migracija i o tome kako je pomagao iseljenicima da prevaziđu svoje strahove. Pokušaj da dođeš do informacija o životu emigranata, koji su početkom XX stoljeća iz vaše zemlje otišli u Ameriku i uporedi njihova očekivanja s njihovim iskustvima tokom prvih godina života tamo. Pročitaj dokumente III-19, III-20, V-11 i V-12 i uporedi iskustva ljudi koji su bili primorani da emigriraju s iskustvima opisanim u tim dokumentima.

? **Opća pitanja za poglavlje Ia**
Uradi istraživanja o svom gradu početkom XX stoljeća: da li je to bio osmanski grad ili grad nacionalne države? Znaš li neke romane koji opisuju gradski život tog perioda? Uporedi multietničke gradove (kao što je Solun ili Istanbul) sa prijestolnicama ili urbanim centrima nacionalnih država: ima li razlika u arhitekturi, svakodnevnom životu, načinu zabave ili bilo čemu drugom? Kombiniranjem različitih dokumenata iz drugih poglavlja, zajedno s gornjim tabelama, pokušaj da kategoriziraš kretanje stanovništva jugoistočne Evrope prije i za vrijeme balkanskih ratova.

Ib. Ekonomija

Tabela 6
Budžeti balkanskih država, 1898–1912.⁴

	Rumunija			Bugarska			Srbija			Grčka			Crna Gora		
	Prih.	Rash.	P-R	Prih.	Rash.	P-R	Prih.	Rash.	P-R	Prih.	Rash.	P-R	Prih.	Rash.	P-R
1900.	210	237	-27	81	96	-15	75	84	-9	120	109	+11			
1905.	308	263	+45	128	125	+3	95	87	+8	130	116	+14	3.4	2.74	+0.66
1910.	583	525	+58	81	198	-17	126	128	-2	175	141	+34	5.3	5.	-0.1
1911.	644	533	+111	199	181	+18	140	125	+15	120	181	+59	5.6	5.75	-0.15

Izvor: Jackson-Lampe, str.234; Đurović, str. 316–318 (samo za Crnu Goru)

Usporedi brojke za pet zemalja. Šta primjećuješ?

?

Tabela 7
Struktura državnih troškova po glavi stanovnika u 1911.⁵

Troškovi	Ukupno	Javni dug	Vojni	Infrastruktura	Obrazovanje	Poljop. i ind.
Rumunija	75	13	12	13	7	1
Srbija	43	12	10	5	3	1
Bugarska	9	9	10	5	2	
Grčka	67	28	11		2	
Austro-ugarska	62	10			2	
Njemačka	55	5	16			
Francuska	114	32	25		8	
Velika Britanija	126	19	11		1	

Izvor: Jackson-Lampe, str. 234

⁴ U milionima leja, leva, dinara, drahmi i perpera

⁵ U francima

- ? Usporedi i prokomentiraj razlike u troškovima između država.
Kako se tendencije u troškovima balkanskih zemalja podudaraju sa onima velikih sila?
Zašto su vojni troškovi tako visoki?

I.2. Poljoprivreda u osmanskoj Makedoniji, prva decenija XX stoljeća

S pravnog gledišta, poljoprivrednici su:

1. Zemljoposjednici
2. Čivčije (napoličari)
3. Radnici i posluga u kući

Prva grupa su muslimanski begovi koji su gospodari čivčija; druga grupa su kršćanski seljaci.

Ima i kršćanskih zemljoposjednika, ali su njihova imanja mala, ne prelaze 200 dunuma (jedan dunum je oko 1.200 kvadrata); veća su uglavnom u rukama begova. Manja imanja preovlađuju u planinskim krajevima, a velika u ravnicama. Veliki kršćanski zemljoposjednici su rijetki i to su uglavnom Grci sa prostranim imanjima u oblastima Ser, Drama i Solun. [...] Napoličarstvo je jedan od glavnih uzroka strašne bijede kršćanskog seoskog stanovništva jer im beg, od kojeg se ne mogu zaštititi, stalno presuđuje i kinji ih. Teorijski, čitluci funkcioniraju ovako: beg, koji je vlasnik zemlje, daje im dio zemlje na obradu prema broju porodica u čitluku, 60–100 dunuma po porodici, u zavisnosti od broja njenih članova. Beg obezbjeđuje i sjeme i besplatan smještaj. Proizvod se, poslije odbijanja desetka, dijeli na jednake djelove između vlasnika i napoličara. Ovakva podjela može da donese vlasniku dobitak od 18% do 25% od njegovog kapitala. Ali, najčešće nezadovoljan ovom podjelom, zemljoposjednik, kao apsolutni gospodar sudbine njegovih kršćanskih napoličara, čiji rad iskorištava kako mu se sviđi, uglavnom uspijeva da im otme, prijetnjama ili silom, najbolji dio koji inače sljeduje njima.

[...] Kršćanski zemljoposjednici su često Bugari. Kao što smo već rekli, njihova imanja rijetko zauzimaju više od 200 dunuma. Oni sami obrađuju zemlju i mogli bi uživati u izvjesnom blagostanju da su porezi pravičnije razrezani i poštenije raspoređeni

i da životi i imanja kršćana nisu u stalnoj opasnosti.
Draganof, *La Macedoine et les Reformes* (Paris 1906)
str. 43–53 u Issawi, str. 225–7

- ? Kakav je bio položaj kršćanskih seljaka u osmanskoj Makedoniji?

► Sl. 6 - Predionica braće Sajas u Solunu

Megas, *Souvenir*, str. 86, sl. 92

- 🔑 Predionica braće Sajas osnovana je 1873. godine. Zapošljavala je oko 470 radnika, od toga 350 mladih jevrejskih djevojaka, starih između 14 i 18 godina. Godine 1902. fabrika je bila oštećena u zemljotresu koji je pogodio grad, a potpuno je uništena u požaru 1917.

- ? Zašto je toliko mladih djevojaka radilo u ovoj fabrici? Znaš li kakvi su bili uslovi rada? Kako bi tebi bilo da radiš u predionici umjesto što ideš u školu?

Tabela 8a
Balkanski izvoz, 1901–1911.

	Prosječni izvoz	% u Austroug.	% u Njemač.	% u Francusku	% u Vel. Brit.	% u Belgiju	% u Osm. car.
Rumunija	(mil. leja)						
1901–05.	361	13	7	3	9	29	
1906–10.	501	10	6	7	10	30	
1911.	692	9	5	7	8	28	
Bugarska	(mil. leva)						
1901–05.	120	10	9	6		16	19
1906–10.	119	8	12	6	12	18	27
1911.	185	6	12	6	13	28	16
Srbija	(mil. din.)						
1901–05.	66	86	5	1			6
1906–10.	84	28	25	1			10
1911.	117	41	25	1			8
Grčka	(mil. drah.)						
1901–05.	87	14	8	10	27		6
1906–10.	120	10	10	8	26		11
1911.	141	10	11	10	24		4

Izvor: Jackson-Lampe, str. 174

Tabela 8b
Balkanski uvoz, 1901–1911.

	Prosječni uvoz	% iz Austroug.	% iz Njemač.	% iz Francu.	% iz Vel. Brit.	% iz Osm. car.
Rumunija	(mil. leja)					
1901–05.	299	27	28	6	17	
1906–10.	409	25	34	5	15	
1911.	570	24	32	6	15	
Bugarska	(mil. leva)					
1901–05.	95	27	15	6	17	14
1906–10.	140	27	17	6	16	14
1911.	199	24	20	13	15	8
Srbija	(mil. din.)					
1901–05.	53	58	13		9	
1906–10.	70	33	33		12	
1911.	115	41	27		8	
Grčka	(mil. drah.)					
1901–05.	140	14	9	8	21	10
1906–10.	149	14	9	7	22	9
1911.	174	17	9	8	4	5

Izvor: Jackson-Lampe, str. 181

❓ Koji su trendovi u trgovini s inostranstvom u balkanskim zemljama? Prokomentirajte razlike.⁶ Zašto su, u poređenju s Bugarskom, Rumunija i Srbija imale tako ograničene trgovačke odnose s Osmanskim carstvom? Kako je trgovina s inostranstvom uticala na rast privrede?

⁶ Uzmi u obzir mogućnost da je Grčka možda već imala suficit zbog pomorskog saobraćaja.

► Sl. 7 i Sl. 7a - Prijevozna sredstva u Albaniji početkom XX stoljeća

Gjurmë të Historisë Kombëtare në Fototekën e Shkodrës, str. 60

Tabela 9
Balkanske željezničke pruge⁷ u upotrebi, 1870–1912.

	RUMUNIJA	BUGARSKA	SRBIJA	GRČKA
1870.	248	221	0	12
1880.	921	224	0	12
1885.	1.356	224	253	222
1890.	2.424	803	540	697
1895.	2.534	861	540	916
1900.	3.100	1.566	571	1.033
1905.	3.179	1.567	707	1.351
1910.	3.437	1.897	892	1.573
1912.	3.532	2.109	976	1.584

Izvor: Jackson-Lampe, str. 211

? Da li je željeznica smatrana sredstvom ili dokazom privrednog rasta i zašto?
 Da li je bilo moguće da se njena izgradnja ne vezuje za privredne razloge?

I-3. Analiza bugarske željeznice načelnika generalštaba bugarske vojske, generala Fičeva⁸

Operativni projekti u 1911. i 1912. godini

Nedavno istraživanje je pokazalo da naše željeznice neće biti u stanju da odgovore vojnim potrebama u slučaju rata. Znači, naši operativni projekti teško bi mogli zadovoljiti kad se uzmu u obzir potrebe prijevoza za vrijeme mobilizacije i koncentracije vojske na terenu.

Zbog vrlo kratkog postojanja bugarskog kraljevstva, željeznica nije mogla dostići svoj puni razvoj i tako postati pouzdano sredstvo u odbrani države. Dvije teretne željezničke pruge koje su prolazile kroz sjevernu i južnu Bugarsku i transbalkanska pruga – Gornja Orahovica, Trnovo, Stara Zagora,

postale su najvažnije pruge za vojni transport u vrijeme mobilizacije.

Tehnički gledano, naše željezničke pruge, koje su građene isključivo za potrebe trgovine, imale su mnogo mana: oštar nagib, mali radijus, mali broj skučenih željezničkih stanica, nisu imale platforme za utovar za vojne vozove, zalihe vode u većini željezničkih stanica bile su nezadovoljavajuće i bilo je vrlo malo okretnica.

Фичев, Изабрани произведения

? Koji su vojni problemi, opisani u ovom članku, iskršli zbog situacije u bugarskoj željeznici? Na koji način su željeznice povezane s mogućnostima uspješnog ratovanja? Kako se može nadoknaditi nepodesnost željeznice?

⁷ U kilometrima

⁸ General Ivan Fičev (1860–1931) bio je načelnik generalštaba bugarske vojske 1910. godine. Razradio je novi plan za rat protiv Turske. Protivio se početku Drugog balkanskog rata. Bio je član bugarske delegacije na mirovnim pregovorima u Bukureštu jula 1913. godine.

Tabela 10
Telegrafi 1910. godine

Zemlja	Telegr. centrala	Telegr. mreža	
		Dužina linija u km	Dužina žica u km
Srbija	208	4.350	8.289
Bugarska	350	5.935	12.760
Rumunija	3.127	7.321	20.641
Rusija	8.423	199.502	705.752
Švedska	2.849	9.317	32.220
Danska	559	3.644	12.842
Holandija	1.393	7.526	36.884
Belgija	1.634	7.880	41.858
Velika Britanija i Irska	13.959	98.625	931.532
Francuska	20.303	182.794	690.636
Španija	1.902	42.935	92.109
Italija	7.664	49.443	203.711
Švajcarska	2.361	3.614	26.021
Njemačka	45.116	274.593	2.050.332
Austrija	6.970	46.952	235.493
Mađarska	4.592	23.068	144.124
Bosna i Hercegovina	173	3.231	7.374
Crna Gora	25	607	900

Izvori: Sundhaussen, str.523; *Pedaset godina na prestolu Crne Gore 1860–1910*, Podgorica 1998, str. 246. (za Crnu Goru)

❓ Znaš li neki drugi tehnološki izum koji je promijenio način komunikacije u životu Evrope krajem XIX i početkom XX stoljeća? Kada se u tvojoj zemlji pojavio prvi telefon? Šta misliš, kakve su bile reakcije ljudi na ove inovacije?

► **Sl. 8 - Vila Alatini u Solunu, 1913.**

Megas, *Souvenir*, str. 107, sl. 120

🔑 Vili Aladini je 1895. godine izgradio Karlo Aladini kao privatnu rezidenciju, prema nacrtu italijanskog arhitekta Vitalijana Pozelija. Godine 1909. kupljena je za potrebe Trećeg korpusa osmanske vojske, a 1912. godine zauzela ju je grčka vojska. Abdul Hamid II je, poslije neuspjeha kontrarevolucije i njegovog obaranja s prijestola aprila 1909, po odluci vlasti živio u vili Aladini. Oktobra 1912, kad je grčka vojska počela da se približava, bio je vraćen u Istanbul. Jevrejska porodica Aladini bila je jedna od najbogatijih u Solunu i bila je vlasnik dvije najveće fabrike u gradu (ciglane Aladini i mlinova Aladini, osnovanih 1880. i 1882).

? Koga vidiš na slici? Kako su obučeni? Da li je bicikl bio uobičajena pojava u jugoistočnoj Evropi u to vrijeme? Za što se koristio – za rekreaciju ili za prevoz? Znaš li kako se gledalo na žene koje voze bicikl?

? Opća pitanja za poglavlje Ib

Napiši hronologiju i opiši tehnološke promjene u tvojoj zemlji krajem XIX i početkom XX stoljeća: električna struja, automobil, benzin, telefon itd.

Raspitaj se o prijevoznim sredstvima u tvojoj zemlji krajem XIX i početkom XX stoljeća.

Ic. Kultura

► Sl. 9 - Čas historije u ženskoj gimnaziji, Atina 1911.

*Statistiki tis Dimosias
ekpaideuseos,
Atina 1912. u Koulouri,
Historija, str. 12*

? Kako su učenice obučene? Da li znaš je li bilo odvojenih škola za djevojčice i dječake u tvojoj zemlji? Da li tvoja učionica izgleda kao ova na slici? Što se nalazi na zidovima?

I-4. Jevrejski dječak⁹ opisuje svoje školovanje u Solunu 1904.

Le Petit Lycee Francais (Mali francuski licej) otvorio je svoja vrata 1904. godine. Bio je smješten na nižem spratu skromne male kuće u Kampaniji na istočnom obodu grada.

Djeca u dva početna razreda predstavljala su presjek heterogenog stanovništva Soluna. Nižu grupu, u koju sam ja bio smješten, činili su tri mala Francuza, jedan Grk, četiri španska Jevrejina, jedan Srbin, jedan Mamin¹⁰, jedan Jermenin, jedan Turčin i jedan Crnogorac koji je došao pravo sa Cetinja.

Iako smo svi tečno govorili francuski, došli smo iz državnih škola ili od privatnih učitelja i niko od nas nije imao neki bliži kontakt sa djecom druge nacionalnosti. A ovdje smo, prvi put, sjedeći jedan pored drugog u klupama, gledajući u tablu na tronošcu, zajedno slušali M. Tijerija (Thierry), direktora crvenog lica, plavih očiju i plavih brkova, kako nam govori o školskim predmetima. [...]

Njegovo iskreno zanimanje za običaje u našim zemljama oslobodilo je i one najstidljivije i najpovučenije među nama. Ubrzo se Mehmed, turski dječak, sam javio da nam objasni obred Kurban-bajrama, praznika koji slijedi poslije Ramazana. Jovanović, rođak crnogorskog kralja Nikole, slobodno je pričao o svom narodu i svojim planinama. Od Papopulosa

smo saznali da su mnogi grčki običaji isti kao srpski kad nam je Ivan, konzulov sin, ispričao kako se u Srbiji slavi Uskrs. Otvoreno i slobodno razgovarajući i igrajući se među sobom, sklapajući prijateljstva i odlazeći jedni drugima u kuće, stičući međusobno povjerenje, bolje smo upoznali jedni druge i saznali mnogo toga što bi, gledano spolja, izgledalo čudno i besmisleno.

Sciaky, str. 152, 153, 154

Godine 1908. u Solunu je bilo 48 jevrejskih škola, 32 turske, 20 grčkih pravoslavnih škola, sedam francuskih i razne italijanske, bugarske, srpske i rumunske institucije. Škole na francuskom jeziku bile su *Alliance Israelite Universelle*, *Mission Laique*, *Lycee* i *Braća i sestre sv. Vincenta de Pola*. Većina jevrejske gradske djece sticala je obrazovanje u institucijama koje su bile van kontrole njihovih vjerskih vlasti.

Kakav je bio etnički sastav Soluna početkom XX stoljeća? Da li su učenici bili pod uticajem svojih škola i kako?

Kakav je etnički sastav tvog razreda? Imaš li drugove i drugarice drugih nacionalnosti?

⁹ Leon Sciaky, autor ovog odlomka, rođen je u Solunu 1893. godine. Njegova porodica potiče od Jevreja protjeranih iz Španije 1492, iz Italije 1493. i iz Portugala 1497. godine. Leon je 1915. godine emigrirao u Njujork a njegova porodica ubrzo za njim (otac Salomon, majka Paloma, sestre Elda i Lora i brat Moris). Namjeravali su da se vrate kad se situacija u Turskoj smiri, ali se to nije desilo. Leon je studirao mašinstvo na Institutu Prat u Bruklinu. 1922. oženio se sa Fransis Hilman iz Litvanije. Umro je u Meksiko Sitiju 1958. Prvi put je objavio svoja sjećanja o djetinjstvu u Solunu 1946. godine.

¹⁰ Sljedbenici Sabetaja Zevija koji su prešli i islam.

Tabela 11
Nepismenost početkom XX stoljeća (procenat nepismenih)

Zemlja*	Ukupno	Muškarci	Žene	Djeca ^a
Francuska (1901)	17,4	14,8	19,8	16,9
Austrija (1900)	23,8	22,1	25,5	31,3 ^b
Mađarska (1900)	40,7	34,4	49,6	36,2
Grčka (1907)	60,8	41,8	79,8	55,0
Bugarska (1900)	72,1	57,9	86,9	68,4
Evr. dio Rusije (1897)	73,0	62,5	83,1	77,5
Rumunija (1899)	78,0		70,6	
Srbija (1900)	79,7	67,3	92,9	78,3
Bosna i Hercegovina	87,8	82,9	93,4	87,3 ^c

Izvor: Mayer, str. 102

* Godina školovanja

a Školskog uzrasta – obično od 4 do 14 godina

b Od 6 do 10 godina

c Od 7 do 20 godina

❓ Zašto postoji tolika razlika između muškaraca i žena kad je riječ o pismenosti?

Tabela 12
Osnovne škole i učenici u Evropi (krajem XIX i početkom XX stoljeća)

Zemlja*	Škole	Učenici na 1000 stanovnika	Učenici na 1000 stan. (od 5–15 god)
Srbija (1904)	1.267	46	175
Grčka (1902)	3.263	81	376
Bugarska (1898)	4.686	96	436
Rumunija (1903)	4.207	75	351
Rusija (1903)	84.500	44	187
Belgija (1905)	7.144	121	608
Francuska (1903)	85.437	155	899
Portugal (1890)	5.339	47	238
Španija (1901)	33.763	105	525
Italija (1901)	61.777	84	393
Austrija (1903)	21.292	146	670
Mađarska (1905)	18.976	133	598
Bosna i Hercegovina (1899)	293	18	76

* Godina školovanja

Izvor: Sundhousen, str. 555

❓ Usporedi tabele 11 i 12: možeš li otkriti vezu između školovanja i pismenosti? Usporedi podatke iz zapadnih, južnih i jugoistočnih zemalja: da li se školovanje podudara s ovom kategorizacijom?

► Sl. 10 - Jevrejske žene plešu, Solun

Megas, *Souvenir*, str. 27

🔑 U Solunu je bilo mnogo grupa profesionalnih pjevača koje su nastupale na svadbama, obrezivanjima i drugim društvenim skupovima. Jevrejski muzičari su se zvali „čalgidiš“. Pred balkanske ratove u Solunu je živjelo oko 60.000 Jevreja, od ukupno 150.000 stanovnika.

► Sl. 11 - *Tkalje*, Avdela 1907. godine – prvi balkanski film

Chr. K. Christodoulou, str. 39

🔑 Braća Janis (1878–1945) i Miltijadis (1883–1964) Manaki, vlaškog porijekla, rođeni su u Avdeli (oblast Grevena), a živjeli su u Monastiru (Bitolj) do 1905. godine. Snimali su mnoge događaje, ljude, obrede i običaje u oslabljenom Osmanskom carstvu i smatraju se očevima filmske umjetnosti na Balkanu. Godine 1921/1922. otvorili su prvu stalnu bioskopsku salu u Monastiru. Film *Tkalje* (1907) smatra se prvim filmom snimljenim na Balkanu.

❓ Usporedi slike 2, 10 i 11. Pokušaj da sastaviš dva pitanja koja se odnose na sve tri slike.

❓ **Opća pitanja za poglavlje Ic**

Nađi podatke o obrazovnom sistemu u tvojoj zemlji oko 1900. godine: osnovne i srednje škole, nastavni planovi, pohađanje nastave, udžbenici itd.

Nađi neki udžbenik s početka XX stoljeća i usporedi ga s nekim svojim udžbenikom. Otkrij razlike i sličnosti.

